

L'IMAGINARI D'IGNASI DE LOIOLA

ESTIMAR, ELEGIR, CERCAR

Eduard López Hortelano, s.j.

PRÒLEG	3
1. ESTIMAR: <i>L'AMOR DE LONH</i> (AMOR DE LLUNY)	13
1.1. Ignasi i la misteriosa dama	13
1.2. Un amor de lluny, un amor no posesiu	15
1.3. Amor de lluny, la visió i la peregrinació	16
2. ELEGIR: <i>EL CAVALLER DE LA CARRETA</i>	19
2.1. La carreta, un símbol ambivalent	19
2.2. La llibertat d'Ignasi	20
2.3. Pujar a la carreta	22
3. CERCAR: <i>EL CONTE DEL GRAAL</i>	25
3.1. Un silenci que porta cua	25
3.2. La recerca interior	25
EPÍLEG	27
NOTES	31

*A Michael-Paul Gallagher
company jesuïta.
Atent en l'amor, lúcid en l'elecció
i cercador de possibilitats.
A Felix Schaich, amic jesuïta,
revelador de la pregunta:
qui diu que l'amor és comprensible?*

Tots els qui et busquen et tempten, / i aquells qui et troben et
sotmeten / a la imatge i al gest. / Jo, però, vull comprendre't /
com la terra et comprèn; / amb el meu madurar / madura / ton
regne. / No vull de tu cap vanitat / que te'm demostris. / Sé prou
que el temps / té un nom diferent / del teu.
No facis cap miracle per complaure'm. / Dóna raó a les teves
lleis, / que de generació en generació / van fent-se més visibles.
Rainer Maria Rilke¹

Eduard López Hortelano és jesuïta, mestre i llicenciat en Humanitats per la Universitat Pompeu Fabra (Barcelona). Actualment estudia teologia a la Pontificia Universitat Gregoriana (Roma).

Edita CRISTIANISME I JUSTÍCIA • R. de Llúria, 13 - 08010 Barcelona • tel: 93 317 23 38
• fax: 93 317 10 94 • info@fespinal.com • Imprimeix: Edicions Rondas, S.L. • ISBN: 84-
9730-234-6 • Dipòsit Legal: B-44.001-09 • ISSN: en tràmit • Febrer 2010

La Fundació Lluís Espinal li comunica que les seves dades procedeixen del nostre arxiu històric pertanyent al nostre fitxer de nom BDGACIJ inscrit amb el codi 2061280639. Per exercitar els drets d'accés, rectificació, cancel·lació i oposició poden dirigir-se al carrer Roger de Llúria, 13 de Barcelona

Molts han afirmat d'Ignasi de Loiola que és la frontissa entre l'edat mitjana i la modernitat. En ell es conjuga el cavaller de la casa-torre de Loiola i el pelegrí en cerca de la voluntat de Déu. Tot i això, resulta inútil pretendre dissociar una identitat de l'altra: totes dues es complementen. L'una no queda negada per l'altra, al contrari, totes dues corresponen al mateix Ignasi de Loiola: l'oriünd de les terres basques i l'errant d'insaciable recerca per a «en tot estimar i servir la seva divina majestat», autèntic *leitmotiv* dels Exercicis Espirituals.

Sobre Ignasi de Loiola s'han escrit molts llibres i articles, i s'han pronunciat conferències erudites. Així, doncs, no es tracta de teixir una relació causaefecte entre les lectures cavalleresques i la persona d'Ignasi. Tanmateix, si alguna pretensió té aquest escrit és aproximar-se a un imaginari, o en altres paraules, endinsar-nos en el poder de la imaginació en Ignasi de Loiola. D'aquí el títol d'aquest escrit. No es tracta de fantasiar o especular sobre si el nostre cavaller i pelegrí ha llegit o ha deixat de

llegir una obra cavalleresca determinada, sinó de parlar del poder de la imaginació, de l'intent d'anar més enllà de la realitat, «del real». John Henry Newman ho expressa lúcidament en el seu *Grammar of Assent* en afirmar com el sentit de la imaginació és fer possible l'experiència de fe, és a dir, fer present Déu en la vida pròpia de la persona. Per això, i tot i que sembli una contradicció, per a les nostres ments racionals, la Presència es torna absència i l'absència és Presència. L'imaginari del qual par-

lem és aquest tipus de coneixement no tant teòretic sinó *existencial* propi de tota saviesa de vida².

Estimar, elegir i cercar

Són aquelles tres metàfores de vida, aquella saviesa o tarannà de vida expressades en unes figures i uns prototipus latents ja en el bagatge cultural d'Íñigo López de Loiola que poden il·luminar el llenguatge i el contingut utilitzat tant en els Exercicis Espirituals (EE) com en la seva *Autobiografia* (Aut.).

Estimar, elegir i cercar és l'acord repetit al llarg del testament ignasià que no sorgeix del no-res. En la paraula hi ha una imatge, una icona elaborada al llarg dels seus anys com a nen i cavaller al servei de l'honor i del prestigi com en tantes novel·les de cavalleria havia llegit. Tot un traspàs cultural que transcendeix temps i llocs.

L'«amor de lluny» (*amor de lonh*) del poeta Jaufré Rudel, l'elecció del Cavaller de la Carreta –després anomenat Lancelot– i la recerca en el cas de Perceval poden ser tres conceptes que il·luminin *la imago mundi*, la imatge-figura interior mitjançant la qual Ignasi va experimentant la presència de Déu en la seva vida i en la seva història personal.

Tres símbols que inclouen un contingut que Ignasi reelabora creativament després de la seva experiència i recerca espirituals: durant la seva convalescència a la casa de Loiola, en el seu vagar inhòspit des d'Arantzazu fins a Montserrat, en la seva vigília nocturna davant la Mare de Déu de Montserrat i en «les nits fosques» de Manresa.

L'experiència de Jerusalem, d'estar a la terra on va néixer, créixer i viure Jesús per a imitar-lo més, li obrirà un nou horitzó, una nova recerca encara més profunda. I és aquest itinerari el que el converteix en un místic.

L'itinerari de vida i espiritual d'Ignasi remet a moltes de les coses llegides en la literatura cavalleresca. Ell, també, voldrà ser un cavaller per Crist militant sota la seva bandera per «en tot estimar i servir la seva divina majestat».

Presentem a grans trets les tres figures:

Estimar: l'amor de lluny (amor de lonh) de Jaufré Rudel

Amor de lohn són paraules repetides al llarg de la poesia *Lanquan li jorn son lonc en mai* del trobador Jaufré Rudel (s. XII). Home gentil i príncep de Blaia, viatger a Trípoli, va cantar l'amor de lluny, compongué belles expressions amb el desig més íntim de sentir la conversa i el diàleg perfecte amb aquell *amor de lohn* que provoca plaer a tot amant. Un amor que transcendeix el que és purament carnal. Un amor viscut com a pelegrinatge –camí vers l'amor– i visió –fer present l'amor al qual es tendeix. És a dir, «el somni situat en un lloc (allà), el moviment d'anada i tornada formulat com a pelegrinatge i la visió de l'amor»³. Sens cap mena de dubte, Íñigo López de Loiola experimenta aquell amor de lluny en la seva convalescència a la casa familiar de Loiola. Aquell Íñigo bombardejat no tan sols a la cama sinó en el propi cor experimenta un pelegrinatge interior arrelat en la penitència i en la seva transformació. No podia ser pas menys per a aquell cavaller de

Loiola. I d'aquí sorgeix el desig íntim d'anar a Terra Santa. En aquest punt de la seva història personal, que el mateix Ignasi descriu en l'Autobiografia, se li pot descobrir la faceta trobadoresca tan pròpia del cavaller medieval: el cant a l'amor que traspua lleialtat i puresa, i que, en definitiva, desitja ser captiu d'aquell *amor de lohn*, motiu i impulsor de la peregrinació des del desig tan viu «de fer coses grans per amor de Déu» [Aut. 14], «pensant com sempre acostumava, en les gestes que volia realitzar per amor de Déu» [Aut. 17], decidit a viure únicament de l'amor de Déu sense suports humans [Aut. 35] fins al descobriment progressiu que el seu amor a Déu és ple de decisió personal, però mancat d'humilitat, caritat, paciència o discreció per a reglar i mesurar aquestes virtuts⁴.

Elegir: El Cavaller de la Carreta, de Chrétien de Troyes

Chrétien de Troyes va néixer cap al 1135. Va servir el comte de Champagne i la seva esposa Maria, filla de Lluís VII de França i Elionor d'Aquitània i gran aficionada a les lletres. Després va passar a la cort de Felip d'Alsàcia, comte de Flandes, rival del seu primer protector. Morí cap al 1190⁵. Sembla que *El Cavaller de la Carreta* va ser escrita entre 1177 i 1181 a proposta de Maria de Champagne.

El llibre planteja la situació següent. Ens trobem en la festa de l'Assumpció a la cort del rei Artús: cavallers, dames, el sobirà... La visió ideal està configurada pel rei Artús, la reina Ginebra, Keu (orgullós, jactancios) i Gauvain (paradigma del model cortès i conseller del rei). L'harmonia de la cort es veu trun-

cada per un cavaller estrany que humilia el rei demanant la reina Ginebra perquè algú el reпти. Keu s'irrita. Vol defensar-la, però tots saben que fracassarà. El *roman* és tot el procés de sacrificis del cavaller, anomenat posteriorment Lancelot del Llac, a la recerca de la seva estimada Ginebra, presonera de Meleagant. La novel·la transcorre ràpidament fins al moment precís en què el cavaller es troba amb la imatge d'una carreta i la presència d'un nan (vers 352). Lancelot té l'oportunitat de poder trobar la reina, però per això ha de pujar a la carreta símbol per excel·lència del deshonor, del vituperi, de l'oprobri, i en definitiva, de tot el contrari que representa ser cavaller. D'aquí ve el dilema entre pujar o no pujar: ha d'elegir. Hi ha un caràcter infamant en la carreta. Raó i Amor es discuteixen i Lancelot vacil·la. Victoria Cirlot ho expressarà dient «és la vacil·lació de qui no vol acceptar la pròpia creu»⁶. El desig de trobar i d'estimar la reina condueix el cavaller a pujar-hi. La carreta es converteix en camí d'amor, i el seu significat primer queda trastocat. Carreta i creu mostren una analogia interessant. L'elecció serà ja una constant en la vida de l'anomenat Lancelot, el Cavaller de la Carreta, aquell que ha de discernir i escollir entre dues vies, dos camins, dos mons i intentar viure en aquest món allò «que més l'ajudi en la consecució del fi per al qual ha estat creat» [EE 23].

El final de la novel·la, Chrétien de Troyes el situa en el torneig de Noauz, en què Meleagant emmuralla Lancelot destinant-lo a una vida «eremítica». Lancelot ha transcendit tot *eros* per un amor sacrificial a favor de la seva reina

Ginebra. Hi ha un amor que sobrepassa tot afecte desordenat. És la pura gratuïtat. A partir del vers 6150 continua i acaba l'obra un deixeble de Chrétien anomenat Godefroi de Leigni, el clergue. Aquest dóna un «final feliç» a la història mostrant un Lancelot alliberat de la seva presó i vida eremítica establint la justícia i l'harmonia inicials de l'obra en matar el traïdor Meleagant.

Cercar: La «cerca» de Perceval en El conte del Graal de Chrétien de Troyes

El Conte del Graal és el darrer roman de Chrétien de Troyes, començat cap al 1180 es va interrompre amb la seva mort esdevinguda en data desconeguda. Certament, una obra enigmàtica. L'inici està marcat per la dedicatòria al comte Felip de Flandes. Molt a l'estil d'autors contemporanis del segle XX com Italo Calvino entre altres, Chrétien manifesta la seva *intentio finis*, la seva intencionalitat. I això en ple segle XII és genialment modern. Heus aquí l'inici tan revelador:

El qui sembla poc, cull poc, i el qui vol recollir alguna cosa cal que vesi la llavor en un lloc que li doni el dos-cents per u, car en la terra que no val res la bona llavor s'asseca i es candeix. Chrétien sembla la llavor d'una narració que ara comença⁷.

En aquest cas la complexitat del roman és més notable que en l'anterior. Chrétien situa el lector a «l'erma forest solitària» (*gaste forest soutainne*). No som en un espai pròpiament cavalleresc, és un espai femení dominat per una ma-

re vídua i un noi (Perceval). En aquest context, es produeix la trobada amb un cavaller. El noi, obsessionat per arribar a ser cavaller, ho vol saber tot sobre cavalleria, de manera que es va dibuixant un camí d'aprenentatge. Tossut en el seu desig poc discernit, el noi opta per deixar la seva mare *caiguda al peu del pont* (vers 620). Una imatge que ja no abandonarà l'aspirant a cavaller.

A la cort del rei Artús és qualificat com a *niche, salvage, fol*, és a dir, com a noi simple i matusser. No obstant això, s'inicia la transformació de l'heroi, el seu pelegrinatge de conversió que ve marcat per tres experiències:

- a. Al Castell de Goornemant, on és armat cavaller i on pren sobtadament consciència de la mort de la seva mare.
- b. A Belrepeire, on el noi rep una formació sobre les armes i l'amor.
- c. Al Castell del Graal, on el noi veu passar un seguici especial, és el seguici amb el graal i la llança gotejant de sang que es dirigeix a la curació del «Rei Pescador». A causa de la seva innocència desmesurada i per por de ser tingut per descortès, és incapaç de preguntar en aquest moment el perquè d'aquesta escena. S'estima més esperar un altre moment, però *tempus fugit*, i més tard ja no ho podrà preguntar. És una experiència fundant per al noi, perquè a partir d'aleshores rebrà el nom de Perceval, ja que li marcarà la seva pròpia identitat com aquell que *travessa la vall*. Perceval és, doncs, la figura condemnada a la recerca per no haver preguntat en el moment

just i haver negat, en conseqüència, la possibilitat del bé que portava el graal. Aquesta consciència el protagonista l'assumeix a partir del diàleg amb una cosina seva. Oblidat de Déu, Perceval cavalca errant i en absoluta solitud pel desert, lloc estèril i sense vida. Serà en aquell lloc i durant un divendres sant on el cavaller es confessa commovedorament i plora penedit dels seus pecats relatant el moment del seguici del graal i el seu silenci davant la pregunta sobre a qui anaven dirigits la llança, el graal i el plat (signes de salvació per al Rei Pescador).

L'obra conclou amb dos episodis, l'aventura amb l'Orgullosa i el Castell de les Reines, centrats en la figura de Gauvain, deixant en suspens un Perceval mogut per la *sola caritas* i el penediment, condicions de possibilitat de retorn al Castell del Graal. Això sí, si una cosa ha après Perceval és a estar sempre en recerca.

La qüestió del nom

No podria concloure aquest pròleg sense mencionar la importància essencial del nom, la identitat. Tant en el cas d'*El Cavaller de la Carreta* com en *El Conte del Graal*, els dos personatges reben el nom d'una manera molt reveladora en el moment just i necessari que opten per una vida vertebrada, sigui per l'elecció de renunciar a l'honor i el prestigi cavalleresc per amor, o per la recerca com

a tarannà de vida. Abans d'aquest moment Chrétien s'hi refereix com «el cavaller» i «el noi».

No crec que sigui casual. El nom és la identitat, és la història, és la persona definida per allò que la mou, allò que sent i pensa. El nom no és una banalitat. El nom mou l'ésser humà a un creixement, a estar en camí, a submergir-se i a encarnar-se en un temps i en un lloc concrets.

El nom transcendeix una convencionalitat. Va més enllà. Ser designat amb un nom és ser designat com a ésser en l'univers, l'*esser-ací* heideggerià (*Dasein*), l'Home projectat a la realitat de l'univers amb els seus pensaments, amb les seves opcions de vida, amb la seva plena responsabilitat, llibertat i consciència, és a dir, l'ésser plenament *Imago Dei*, imatge i semblança (Gn 1,26). En conseqüència, tenir nom és ser, reafirmar, reconèixer la pròpia dignitat, la qual tot home és cridat a respectar i a realitzar. I sens dubte, restar sense nom és ser home sense valor (Jb 30, 8)⁸.

Més, encara: només cal dur a la memòria l'horror de l'Holocaust per a reconèixer com ser un «sense nom» és un no-ser, simplement un nombre, un color i un «pijama de ratlles».

Vegem les correspondències entre el moment en què rep el nom propi la persona, el moment revelador que posteriorment donarà aquest nom i les seves conseqüències de vida. Ho veurem per als tres exemples citats, i també per a la figura d'Ignasi de Loiola i de Jesucrist.

El Cavaller de la Carreta

Nom donat

Hi ha una identitat velada. Un nom que serà reconegut quan és pronunciat per la mateixa reina Ginebra. Fins a aquell moment Lancelot només és un *cavaller*. En ser pronunciat el seu nom, el cavaller reconstrueix tota la seva marxa pelegrina, la seva elecció en pujar a la carreta de la vergonya i del deshonor mogut per amor. L'elecció ha valgut la pena. L'elecció per amor ha donat sentit a la seva vida. Per això el nom donat gairebé al final del *roman* remet a aquesta experiència clau de dubte i elecció.

versos 3650-3700:

– El que em demaneu –li digué la reina– no té, al meu parer, ni malícia ni perversitat. Pel que sé, té per nom Lancelot del Llac [...] Quan Lancelot escoltà que el cridaven, no va tardar a girar-se. Veié al capdamunt de la torre a qui en el món més desitjava veure.

Moment revelador del nom

Heus aquí el moment inicial de dubte entre si pujar a la carreta o no. És un moment crucial. El cavaller ha d'escollir mogut per la raó o bé per l'amor. És en aquest espai on es forja la identitat de qui serà Lancelot del Llac.

versos 350-400

El cavaller que anava a peu i sense llança, avançà cap a la carreta i va veure un nan sobre el pescant que duia com a carreter un llarg fuet a la mà. Li digué:

– Nan, per Déu!, digues-me tu si has vist passar per ací la meua senyora reina.

[...]

La qüestió és que Raó, que no coincideix amb Amor, li diu que vaja amb compte de muntar, li aconsella i l'avisava de no fer res de què pugui avergonyir-se. Però Amor li ordena pujar de seguida a la carreta. Amor ho vol, i ell salta, sense importar-li la vergonya, ja que Amor ho mana.

Conseqüències de vida

Ja els grecs afirmaven que una vida no reflexionada era una vida que no mereixia ser viscuda. Lancelot ha d'escollir en un moment específic però crucial en la seva vida. Em sembla que no està tan lluny de l'experiència d'Ignasi de Loiola i de tota persona. Ja aprofundirem més sobre aquest tema posteriorment. Tanmateix, l'elecció està relacionada amb el desig i amb l'acció. Lancelot puja a la carreta de la vergonya, però mogut per Amor. En la nostra vida, tota acció comporta una elecció, i elegir suposa optar, la qual cosa implica renunciar, perquè l'arrel llatina de decidir, *scindere*, significa tallar, re-tallar entre altres possibilitats, igual que a un arbre li fa falta una poda per a créixer en una sola direcció⁹.

El Conte del Graal

Nom donat

El noi sense nom que des de l'inici només té una sola idea al cap: ser cavaller. Però el gran francès al Castell del Graal el canvia. Heus ací el moment en què rep un nom propi.

versos 3500-3600

I ell, que no sabia el seu nom, l'endevina i diu que té per nom Perceval el Gal·lès; i no sap si diu la veritat o no, però digué la veritat i no ho sabia. Quan la donzella el sentí es dreçà davant d'ell i li digué com a enfellonida:

- El teu nom ha canviat, bon amic.
- Com?
- Perceval el Malaurat. Ah, Perceval dissortat, com ets ara malaventurós per no haver preguntat res de tot això.

Moment revelador del nom

Uns versos abans de rebre el nom, el noi –que serà anomenat Perceval el Gal·lès– ha viscut l'experiència fonamental de la seva vida. Ha vist passar el seguici del graal, els canelobres i la llança amb la gota de sang. No s'ha atrevit a preguntar per no voler ser descortès.

versos 3200

[...] I tots els qui allà eren veien la llança blanca i el ferro blanc, del cim del qual eixia una gota de sang, i fins a la mà del patge rajava aquella gota vermella. I el vailet que aquella nit hi havia arribat veu aquesta meravella; però s'abstingué de demanar com això s'esdevenia [...] tem que, si ho preguntava, hom ho consideraria pagesívol, i per això no pregunta res [...] quan hagué entrat allà dintre amb el graal que sostenia, s'hi féu una claredat tan gran que les candeles perderen llur claror, com fan els estels quan es lleva el sol [...] tot així com passà la llança, passaren per davant del llit i entraren en una altra cambra. I el vailet, que els veié passar, no pensà pas a demanar a qui hom servia amb el graal.

El noi rep el nom de Perceval. Un nom format pel verb *percer* (travessar) i el substantiu *val* (vall) i assenyalava el destí que espera al nostre heroi: una llarga activitat com a cavaller errant fins que sigui mereixedor de les aventures que li corresponen¹⁰.

Conseqüències de vida

Quantes vegades no hem sentit parlar de les falses prudències! No preguntem per voler ser senzills i, en canvi, volem tenir respostes al mal, a les injustícies, a la malaltia. Volem tenir respostes, en general, a situacions límit de la nostra vida o la dels altres. Però... preguntar-se un mateix, doncs, la veritat, no està gaire de moda. En definitiva, preguntar-se és ser profund i això costa, i també té un preu a pagar: la incomprensió d'aquells que es mouen en la superficialitat. Perceval no va preguntar en el seu moment i es va veure obligat a sortir a cercar «l'essencial que és invisible als ulls» com repeteix el petit príncep de A. S. Exupéry. Una vida en recerca és una vida que ens endinsa en els nostres sentiments, pensaments i accions com tantes vegades ens repeteix Ignasi de Loiola en la «sòlita oració preparatòria» dels Exercicis Espirituals¹¹.

Ignasi de Loiola

Nom donat

Per a Ignasi de Loiola i per als primers companys jesuïtes és important la qüestió del nom. Com fer-se dir? Com donar-se a conèixer? En definitiva, és la pregunta per la identitat que digui qui són i a què es dediquen. Fem un salt en el temps per a situar-nos als anys 1537 i 1550 quan Ignasi de Loiola i els primers companys jesuïtes reflexionen sobre la qüestió del nom a Vicenza, a finals de 1537. Diu Polanco: «que, tractant entre ells com es farien dir a qui els demanés quin congregació era aquesta seva..., van començar a pregar i a pensar quin nom seria més convenient, i, vist que no tenien cap superior entre ells ni cap altre preposít sinó Jesucrist, a qui no-més desitjaven servir, els va semblar que prenguessin nom del que tenien per cap, dient-se Companyia de Jesús»¹².

L'any 1550, la Companyia de Jesús és aprovada com a orde religiós pel papa Juli III amb la butlla *Exposit debitum*. en la qual es troba la Fórmula de l'Institut: «Tot aquell que vulgui militar per a Déu sota l'estendard de la creu a la nostra Companyia, que desitgem es distingeixi amb el nom de Jesús, i servir només el Senyor i la seva Esposa l'Església sota el Romà Pontífex».

Moment revelador del nom

Darrere d'aquests dos textos presentats hi ha una experiència reveladora personal en Ignasi de Loiola i col·lectiva com a Companyia de Jesús en els primers companys. Què hi ha rere aquestes dues declaracions d'intencions? Una experiència profunda de Déu en la seva vida albirada en els Exercicis Espirituals que els primers jesuïtes havien viscut i, confirmada en l'experiència de pregària íntima, que remet a la realitat anunciada pel profeta Osees «sóc el Sant, present enmig teu, i no he vingut a destruir-te» (Os 11, 9).

Específicament, Ignasi viu també, com en el cas de Perceval i Lancelot, un canvi renovador en la seva vida: la canonada a Pamplona, la seva convalescència a la casa pairal, la marxa pelegrina fins a Montserrat, la vetlla d'armes davant la Mare de Déu, la seva vida a Manresa, etc. Són tants els moments íntims de vivència de Déu! Però rere el nom de la Companyia de Jesús hi ha un moment revelador essencial que expressa un desig d'un home tocat pel rostre de Déu. Aquest moment és l'anomenada visió de la Storta a 16,5 km de Roma, que Ignasi descriu a l'Autobiografia, 96:

I un dia, quan era en una església, unes milles abans d'arribar a Roma, mentre pregava, sentí un canvi tan fort en la seva ànima i veié tan clarament que Déu Pare el posava amb el Crist, el seu Fill, que no gosaria dubtar d'això: que Déu Pare el posava amb el seu Fill.

Conseqüències de vida

Per a Ignasi, com per als primers companys i per a tot jesuïta d'ahir, d'avui i de demà el nom de Companyia de Jesús no és simplement un nom corporatiu, ni el d'una benemèrita societat d'homes altruistes. El jesuïta se sent company de Jesús, fràgil, però cridat a viure profundament el *primo Deum*, a desitjar estar sota la bandera de la Creu, a sentir-se Església pelegrina i caminant amb els seus goigs i les seves ombres. El jesuïta està al «servei de les ànimes» fins i tot de la pròpia i la dels companys, amb qui viu la seva vocació com a *con-vocació*.

Jesucrist

Nom donat

Per això Déu l'ha exaltat / i li ha concedit aquell nom / que està per damunt de tot altre nom./ perquè en el nom de Jesús / tothom s'agenolli / al cel, a la terra i sota la terra, / i tots els llavis reconeixin / que Jesucrist és Senyor, / a glòria de Déu Pare (Fp 2, 9-11)

Moment revelador del nom

La creu com a realitat que transcendeix tot temps i tot moment des d'un temps i des d'un moment concrets. La creu expressa amb tota la seva força *la redempció del gènere humà* [EE 107]. El nom de Jesucrist, la seva identitat, la seva força redemptora traspasa els claus de la creu i és així la possibilitat transcendental per a l'home de disposar seriosament de l'únic Déu-Home¹³.

Conseqüències de vida

El nom de Jesús. No és cap títol honorífic, i si algun aspecte d'honor té, és la seva càrrega d'amor profund, significatiu, reconciliador entre l'Home i el seu Creador. El nom de Jesús reconcilia, sens dubte. El Crist trencat reconstrueix l'irreconciliable pel pensament i el sentiment humans. Humanitza el deshumanitzat¹⁴. És així com la justícia de Déu s'encarna. Una justícia que no és res més que la crida a reconstruir la semblança de fills i de germans. Una justícia que ens crida a viure una relació personal amb l'Inefable que s'entrega per amor fins a la mort i una mort en creu. Inexplicable, és cert. Això és viure el misteri de la fe que hauria de tocar el més profund del cor de l'home, de l'ésser cristià. Són tantes les nostres confusions, les ambigüitats personals, les llacunes de desordre interior entre el que pensem i el que fem! El nom de Jesús ens mostra el verdader rostre humà i, per tant, la dimensió d'humanitat en la nostra forma de sentir-nos, pensar-nos i relacionar-nos.

En conseqüència, el cavaller Lancelot i el noi Perceval, juntament amb l'*amor de lluny* viscut per Jaufré Rudel, poden ajudar a entrar en el món imaginatiu que va ajudar a configurar la manera de viure d'Ignasi: la seva passió per la vida,

pel Regne i per Crist. Simplement, animo el lector a delectar-se en una lectura contemplativa de les següents paraules en allò que els monjos anomenen *lectio divina* (*theia anagnosis*), aliment i contrate per a la vida cristiana.

Lanquan li jorn son lonc en mai
m'es belhs dous chans d'auzelhs de lonh,
e quan me sui partitz de lai
remembra.m d'un 'amor de lonh:
vau de talan embroncx e clis,
si que chans ni flors d'albepis
no.m platz plus que l'iverns gelatz

Jaufré Rudel, *Lanquan li jorn son lonc en mai*¹⁵.

[...] I entre moltes coses vanes que se li oferien n'hi havia una que s'havia apoderat tan fort del seu cor que s'estava encantat pensant-hi dues i tres i quatre hores sense sentir-ho, imaginant el que havia de fer en servei d'una senyora, els mitjans que empraria per tal d'anar a la terra on ella era, les galanteries i paraules que li diria, els fets d'armes que faria pel seu servei [...]

Ignasi de Loiola. *Autobiografia*, n. 6¹⁶.

1. ESTIMAR: «L'AMOR DE LONH» (AMOR DE LLUNY)

La primera aproximació a l'imaginari d'Ignasi és, sens dubte, l'amor que sent per «la més noble de totes les dames» a qui vol rendir el seu servei. Qui és aquesta senyora o dama? L'única dada descriptiva és que la «senyora no era de poca noblesa». Per tant, no es tracta d'un amor *vulgaris* sinó, com deien els autors neoplatònics, d'un amor *caelestis*.

1.1. Ignasi i la misteriosa dama

És d'una gran importància situar aquest fet dins la trajectòria vital d'Ignasi. Ell es troba convalescent a casa i el seu primer desig de voler llegir novel·les de cavalleries no es pot veure acomplert. Les llargues hores enfront del paisatge basc les passa llegint les heroiques *Vita Christi* i el *Flos sanctorum*, que li ins-

piren bells desitjos encara no gaire discernits.

El segon desig que en ell va forjant-se, el de voler imitar la vida de Jesús i dels sants es veu barrejat, tal com expressa el número 6 de l'Autobiografia, amb la presència imaginativa d'una dama a la qual vol rendir honrosament paraules i servei.

D'aquesta manera, Ignasi revela la seva faceta d'amant. Un home que desitja una dona, però que sap que el seu amor és impossible i que, en conseqüència, ha de transformar-lo en una realitat transcendent i superior. Aquí poden sorgir nombroses qüestions: és Maria, aquesta senyora?, és algun amor de joventut?

La rendició generosa i servil de l'amant a la seva senyora com a acte de vassallatge, suposa una bella forma d'estimar on la passió i la mística es toquen. Hans Urs von Balthasar ho expressarà així: «la bona intenció és la dèbil designació d'una realitat molt més gran [...] perquè Déu sigui glorificat en tot (sant Benet) i esdevingui “tot per a més glòria de Déu” (sant Ignasi de Loiola)»¹⁷.

Ignasi llegeix en les novel·les cavalleresques com el trobador o el cavaller es reconeixen vassalls d'una Dama escollida. Denis de Rougemont ho expressa com «un amor a l'amor».

Caldria recordar aquí el passatge descrit en l'Autobiografia 15-17. És el famós text sobre l'encontre d'Ignasi de Loiola amb un moro, «cavaller en un mul», tal com el descriu. De sobte, comencen a dialogar sobre la virginitat de Maria. El xoc de religions és inevitable. Però el moro marxa i deixa en Ignasi un descontentament, un desànim. Aquella ànima inflamada a Loiola es perd en la indignació i la ràbia en consentir que el moro digués aquelles afirmacions sobre la seva estimada. L'ultratge, la deshonra no entraven en els esquemes d'Ignasi. Li vénen desitjos d'anar-lo a buscar i d'apunyalar-lo. Qui sap si de matar-lo! D'Ignasi surt el profund amor cavalle-

resc tan llegit a l'*Amadis*¹⁸ i tan present en el seu imaginari. Com consentiria ell, tot un cavaller, que el moro insultés la seva estimada? «El veritable cavaller es dedicava a una única dama i li prometia fidelitat. Ella tenia una formació culta, sabia cantar, tocar, fer versos; apareixia davant dels cavallers amb una superioritat moral; la consideraven àrbitre dels seus destins»¹⁹.

No és aquest un episodi aïllat, el profund amor a la seva Senyora s'anirà repetint al llarg de la seva trajectòria vital: Arantzazu i Montserrat seran dues icones de la presència de l'Estimada que li permeten arribar fins a l'Estimat. No és d'estranyar que en els Exercicis Espirituals una de les notes predominants sigui la presència de Maria com a intercessora, aquella a qui es demana, en els famosos triples col·loquis, que posi l'exercitant amb Nostre Senyor. O durant la Contemplació del Naixement [EE 114], en què l'exercitant es fa «un pobret i indigne esclauet mirant, contemplant i servint en les seves necessitats» Maria, Josep i el Nen.

L'amor a Maria és tan profund que Ignasi de Loiola, en començar la Quarta Setmana d'Exercicis, i havent contemplat els misteris de la Passió i Mort de Jesús, suggereix com a primera contemplació la de «com Crist nostre Senyor s'aparegué a nostra Senyora» [EE 218]. Que insòlit! Ignasi vol posar l'exercitant entre l'encontre amorós de Mare i Fill. Aquella que es va fer present en l'Encarnació, aquella que «ho conservava tot en el seu cor», aquella que va seguir des de la humilitat i la discreció el camí apostòlic de Jesús, aquella que va haver d'escoltar els crits de-

manant la crucifixió del seu fill, aquella que plora, aquella que està al peu de la Creu... Maria és el primer testimoni de la Resurrecció.

1.2. Un amor de lluny, un amor no possessiu

L'amor descrit pel trobador Jaufré Rudel és, doncs, un amor molt present en Ignasi. Un amor que pretén anar més enllà de qualsevol temps, lloc i hora. I que en el Pelegrí fa augmentar tota fe, esperança i caritat. Petrarca dedicarà a la seva estimada Laura un sonet en el primer aniversari del seu amor:

I beneixo el lloc, el temps i l'hora /
en què els meus ulls tan alt varen mirar, /
i dic: –Cor meu, bé pots regradar /
que a tant d'honor fossis cridat devora. /
D'ella et prové el dolcíssim pensament /
el qual, seguint-lo, al Bé suprem t'atansa /
tot menyspreant el que tothom voldria; /
i d'ella reps la joia i ardiment /
que cap al cel pel bon camí et són guia; /
tant, que ja hi vaig tot ple de l'esperança.

L'amor d'Ignasi a la seva Senyora l'eleva, el porta a nostre Senyor. Preciós encontre entre l'Home i el seu Creador. Certament, un amor que transcendirà tot límit material, serà el Principi i Fonament. Així s'entén la «Contemplació per a aconseguir Amor» dels Exercicis Espirituals o aquella comunicació de la qual Ignasi parla a EE 231:

L'amor consisteix en comunicació de les dues parts, a saber, a donar i comunicar l'amant a l'amat el que té o del que té o pot; així, al contrari, l'amat a l'amant; de manera que si

l'un té ciència, donar-ne al qui no en té, si honors, si riqueses, i així, reciprocament, l'altre a l'altre.

És aquell amor de lluny purificat que es mou entre la visió i la peregrinació, com més endavant veurem. Un amor de *lluny*, una comunicació *lluny* de tota possessió. Ja sigui en una relació de parella, en un matrimoni, en les nostres múltiples relacions afectives...hem de ser conscients que qui estima, «vola, corre i s'alegra, és lliure i no encongit. Tot ho dóna per tot; i tot ho té en tot; perquè descansa en un Summe Bé sobre totes les coses»²⁰.

L'amor de lluny proclamat per Jaufré Rudel, *l'amor de lonh*, no té res a veure amb la possessió, sinó més aviat amb la comunicació més sublim, com manifesta Ignasi de Loiola. Tant el trobador Jaufré com el mistagog Ignasi van haver d'aprendre molt sobre l'amor, ja que no és una tasca senzilla. «Que hi hagi amor entre una persona i una altra és potser el més difícil de tot. És encàrrec que hem rebut, l'última prova i examen, el treball per excel·lència. Qualsevol altre treball només n'és una preparació»²¹. De fet, Ignasi de Loiola lluitarà al llarg de la vida per purificar el seu amor de tota «vanaglòria», «tot afecte desordenat», com afirma a l'inici dels Exercicis Espirituals, és a dir, «totes aquelles petites o grans teranyines» que esclavitzen el nostre cor, la nostra essència d'humanitat i ens impedeixen de ser persones, homes i dones capaços d'estimar.

Recordo d'un dia que anava en metro, i em vaig aturar un moment a observar les persones que estaven davant meu. Un home de mitjana edat, dos joves turistes mirant un mapa de la ciutat,

i un senyor més gran amb el seu nét de dos o tres anys. Gairebé totes les persones del meu voltant miraven amb tendresa aquest nen. Ell responia amb afecte infantil. Tots intentaven ser afables amb aquell nen de qui esperaven només un somriure. Però una persona moguda per un desig de possessió el volgué acaronar i prendre'l en braços. El nen va començar a plorar davant el desconegut: la tendresa, l'espai d'amabilitat, s'havien trencat per causa de la possessió.

Em sembla un símbol de la realitat que vivim en la nostra vida. L'amor en plena profunditat es veu truncat per l'afany de possessió que precisament trenca aquell *amor de Iohn*, aquella possibilitat de recrear el desig d'infinidat.

L'«amor de lluny» rudelià convergeix amb el desig d'Ignasi de purificar tot desordre de l'afecte, a fi que l'ésser humà, la persona, visqui plenament el seu sentit sense lligams ni opressions i «visqui en abundància» la trobada cara a cara amb l'Inefable, amb el Rostre de Déu que ens descobreix, ens desvela el nostre rostre humà. I és que estimar, com afirmava Rilke, és la més sublim de les tasques de la persona. I jo hi afegeiria, estimar és el més sublim de l'ésser de l'Home perquè «el qui no estima no coneix Déu, perquè Déu és amor» (1Jn 4,8), ja que el més sublim de l'ésser de Déu és estimar.

1.3. Amor de lluny, la visió i la peregrinació

Durant la meua vida com a jesuïta he anat trobant persones diferents en llocs i temps diferents. Un aprèn, no a des-afectar-se de persones i situacions, sinó a

viure en des-possessió. L'amor proclamat per Jaufre Rudel està relacionat amb una distància, amb un espai i amb un temps. Ignasi de Loiola crea també aquella distància per a purificar el cor de l'Home, fruit de la seva experiència vital. Aquella distància, aquell *amor de lluny*, precisament són els Exercicis Espirituals²². Una distància dibuixada per la *visió* i per la *peregrinació*.

En primer lloc, *una visió*. Per a poder «desitjar estimar» ens hem de sentir estimats, sobretot, nosaltres mateixos. Això no és egoisme. Tampoc no m'agrada anomenar-ho autoestima, és massa psicològic. Hi ha un amor a un mateix que també parla de prendre's temps i espai per a reconèixer-se, per a sentir tot el potencial que portem «en gerres de terrissa, perquè quedi ben clar que aquest poder incomparable ve de Déu, i no pas de nosaltres» (2Co 4,7). Estimar-se és necessari per a la visió de la reconciliació a la qual estem cridats, per a viure pacíficament amb les nostres incoherències, les nostres ambigüitats i els nostres límits. Potser assumint també les ferides d'un passat que ens fa patir. La visió de l'*amor de lluny* de Déu parla d'una absència que es fa presència, és a dir, la predilecció de Déu per l'Home perquè per a ell és un ésser especial.

I mitjançant aquest moviment intern, la persona entra en un altre tipus de *visió*: la vida de Crist. Així s'entén, sens dubte, la repetida petició dels Exercicis «demanar coneixement intern de Crist que per mi s'ha fet home, perquè més l'estimi i el segueixi».

Com Jaufre Rudel, Ignasi mostra aquell *amor de lluny* que canvia la per-

sona, fent-la més lliure. Per això és necessari reconèixer-se com a fill i filla de Déu i germà i germana del món que l'envolta.

En segon lloc, *una peregrinació*. Rudel, amb el seu *amor de lonh*, no mostra només la visió sinó també el tema del «viatge», la peregrinació com a possibilitat d'apropar la distància de l'amor. La vida d'Ignasi és tot un pelegrinatge i els Exercicis Espirituals són aquell viatge de purificació, de *metànoia*, conversió i salvació. És el camí per a viure plenament l'amor que s'ha de viure més «amb les obres que no amb les paraules», ja que en qüestió d'estimar, la xerrameca no hi té cabuda. Per això, el final dels Exercicis Espirituals no és un final tancat, ni tampoc un *final feliç*. D'aquí que la Contemplació per aconseguir amor (EE 231) recordi a la persona la dinàmica de llibertat i gratuïtat a la qual ha estat cridada durant tota la visió i peregrinació, els dos àmbits de l'amor de lluny. Per aquest motiu, aquest amor ha de ser viscut en la vida quotidiana de la persona. Un *amor de lluny* viscut des de la memòria del perdó, del perdonar-se i del perdonar, perquè «el perdó parla d'una originària bondat de l'home, recorda que el mal no és la darrera paraula perquè precisament no és constitutivament la primera»²³.

No puc acabar aquesta petita aproximació a l'*amor de lluny* sense mencionar com aquesta vivència de l'amor ens recorda el desig d'infinitud. L'amor de lluny ens obre la possibilitat de seguir creixent en llibertat, en gratuïtat, en la possibilitat de ser *visionaris* i *pelegrins* en aquesta vida, l'única que ens toca viure amb els seus goigs i les seves ombres. No podem mai somiar-nos. Com diu Emily Dickinson, «habitem en la possibilitat» i viure així ens hauria de fer ésser oberts, éssers més comprensius amb nosaltres mateixos i amb els altres.

La poesia de Rilke ens pot ajudar a entendre aquesta vivència de l'*amor de lluny* en Jaufré Rudel i en l'imaginari d'Ignasi:

Estic de tu tan lluny / i anhelo anar cap a tu. / Em senten només les estrelles, / que avancen silencioses allà dalt. / I el que jo t'amago / no pot ser velat / per a elles, perquè l'ànima / en mi contemplen fins al més profund.

Allà llegeixen els meus anhels, / allà esclareix la clara resplendor / el motiu de les meves llàgrimes, / el motiu de les meves penes, / i el desig, que volgués / escapar-se'm pels llavis. / Em senten només les estrelles / que avancen silencioses allà dalt»²⁴.

No s'hi aturà durant llarga estona [Gauvain], sinó que avançà veloç. Fins que veié de nou el cavaller que tot sol, a peu, amb tota l'armadura, l'elm llaçat, l'escut al coll, cenyida l'espasa, havia arribat al costat de la carreta. En aquells temps, les carretes prestaven el servei que ara compleixen els cadafals, i en qualsevol bona vila on ara abunden les carretes, aleshores tan sols n'hi havia una.

I aquella era d'ús comú, com ara el cadafal, per als assassins i els traïdors, per als condemnats per la justícia, i per als lladres que s'apoderaven dels béns dels altres amb enganys o que els els arrancaven per força en els camins. Qui era agafat in fraganti era col·locat sobre la carreta i dut per tots els carrers. D'aquesta forma, quedava sense honor i ni se l'escoltava a les corts ni era honorat ni saludat [...]

– Nan, per Déu!, digues-me tu si has vist passar per ací la meua senyora reina.

El malnat del nan no li volgué donar cap informació, sinó que li contestà:

– Si vols muntar a la carreta que conduesc, demà podràs saber el que li ha passat a la reina.

La qüestió és que Raó, que no coincideix amb Amor, li diu que vaja amb compte de muntar, li aconsella i li avisa de no fer res de què puga avergonyir-se. Però Amor li ordena pujar de seguida a la carreta. Amor ho vol, i ell salta, sense importar-li la vergonya, ja que Amor ho mana²⁵.

2. ELEGIR: «EL CAVALLER DE LA CARRETA»

A Mateu 16,24, amb relació al seguiment de Crist i a la construcció del Regne s'adverteix això: «Si algú vol venir amb mi, que es negui a ell mateix, que prengui la seva creu i que em segueixi». Amb paraules de R. W. Emerson, «l'únic regal és una part de tu mateix». I això comporta un sacrifici i una elecció. També el Cavaller de Chrétien de Troyes és posat davant una carreta, aquella que l'acompanyarà durant la seva recerca. Una carreta erigida com a símbol del desprestigi i del deshonor tan propi dels reus i tan contrari als grans valors cavallerescos. Per això, el cavaller vacil·la, dubta, es mostra reticent. Raó i amor es discuteixen en el pensament de Lancelot. La veu de l'honor i del sistema dels grans valors cortesos li indica que no és el millor camí, ja que pujar-hi el portarà a la perdició. Per una altra banda, la veu del desig i de l'amor l'empenyen vers la carreta com a camí de recerca, de llibertat i d'amor.

2.1. La carreta, un símbol ambivalent

Com Lancelot, en l'experiència dels Exercicis Espirituals i en la pròpia vivència d'Ignasi, l'elecció és objecte de llibertat i de font d'amor, on la mirada de l'home és posada sempre en la mirada de Crist, «en el qual l'amor es converteix en el criteri per a la decisió

definitiva sobre la valoració positiva o negativa d'una vida humana. Jesús s'identifica amb els pobres [...]. Amor a Déu i amor al próisme es fonen entre si: en el més humil trobem Jesús mateix i en Jesús trobem Déu»²⁶.

Igual que Lancelot, aquell que vulgui «posar més l'amor en les obres que en les paraules» [EE 230] ha d'enfrontar-se

cara a cara amb la seva pròpia realitat –com aquell Èdip davant l’Esfínx– i «imaginant Crist nostre Senyor al davant i posat en creu preguntar-se el que he fet per Crist, el que faig per Crist, el que he de fer per Crist» [EE 53].

2.2. La llibertat d’Ignasi

Elegir és llibertat, només afirmada en el seu ús. D’aquesta manera, «en tota elecció, per tant, l’home ha de comportar-se com a fill, com aquell fill que és (fill sempre únic, i com a únic, unit a cada un dels seus germans); ha de traduir en l’opció que pren la veritat del seu ésser filial i per tant fraternal»²⁷.

Dos són els pilars fonamentals on Ignasi expressa aquesta llibertat:

2.2.1. Principi i Fonament [EE 23]

Crec que aquest himne introductor del procés d’Exercicis és aquell «respirar vida a ple pulmó»²⁸. Sens dubte, és el cant que mira el millor dels mons possibles en el qual viu l’home –recordant aquella memorable frase de Leibniz–. Moltes persones han denominat aquest text com la porta d’entrada als Exercicis i, certament, endinsa l’exercitant a una experiència de vida i a un exercici de llibertat respecte a si mateix i respecte a Déu. Aquí és on es mostra la relació entre mitjans i fi que ha de sospesar la persona per a «salvar la seva ànima», és a dir, la realització plena d’un mateix, del jo mateix. Tot i això, cal fer un aclariment. No es tracta d’una autorealització a l’estil de l’*Homo psicologicus* proclamat per la postmodernitat. El secret i la gran aportació, des del meu punt de

vista, del Principi i Fonament és precisament orientar la persona a viure en llibertat, trobar-se amb ella mateixa i amb el Déu que el va crear a la seva imatge i semblança (cf. Gn 1,26).

L’exercitant comença els Exercicis fent memòria d’aquell amor vessat de Déu cap a ell en el mateix acte de la creació i en la seva història de salvació. L’exercitant, igual que el Cavaller de la Carreta, troba un espai entre la realitat i ell mateix. Passa pel cor (sentit etimològic de la paraula «recordar») la seva condició d’«imatge de Déu», en expressió de González Faus: «llavor del filial».

D’aquesta manera, la paraula hebrea *tselem* (imatge) adquireix el seu sentit originari i fort, ja que serà una llavor, una petjada de l’amor de Déu que ningú ni res no podrà esborrar del cor i de la condició humana. I aquí és on radica la seva llibertat. Per tant, «la fi a la qual som cridats» és una invitació a viure en llibertat, lliures d’esclavituds i des del més profund sentir-se «imatge de Déu» perquè és el que ens uneix com a fills i com a germans. Així, Ignasi de Loiola exposa la seva visió de l’home, una perspectiva positiva i des de la gratuïtat de la pròpia història de salvació. Així la va experimentar el Poble d’Israel en la seva relació amb Déu, relació materialitzada en l’Aliança.

Amb el Principi i Fonament, la persona renova i recorda el pas de Déu en la seva vida. Es troba a si mateixa reafirmant el preciós tresor de l’home: la seva llibertat. Una cosa que encara s’aprecia i es valora més quan no es té, tal com ha esdevingut tantes vegades en la història de la humanitat. Només cal

recordar aquell pròleg de Primo Levi a
Si això és un home:

Els que viviu segurs / a les vostres
cases escalfades / els que trobeu en
tornar al vespre / el sopar calent i
cares amigues: / considereu si això
és un home, / qui treballa en el fang,
/ qui no coneix la pau, / qui lluita per
un tros de pa, / qui mor per un sí o
per un no. / Considereu si això és una
dona, / sense cabells i sense nom, /
sense forces per a recordar / els ulls
buits i el ventre fred / com una gra-
nota a l'hivern²⁹.

2.2.2. *Tres formes d'humilitat (EE 165-168) o els graus d'amor*

En algunes ocasions he pogut sentir dels
qui tenen la missió d'acompanyar el
procés d'Exercicis com aquestes tres
maneres o graus les han denominat els
«graus d'amor» i certament l'expressió
em resulta encertada. El primer grau fa
referència a la Llei de Déu. El segon
grau remet a la vivència de Principi i
Fonament, i el tercer recorda la identifi-
cació³⁰ de la persona amb Jesús i el seu
missatge d'amor i de salvació.

– *Primer grau d'amor: la Llei de
Déu.* A la pregunta sobre el manament
principal, el Nou Testament (Mc
12,28ss) contesta citant Dt 6,4ss, part
fonamental del credo jueu, la *Shemà*:
«Escolta, Israel: el Senyor és el nostre
Déu, el Senyor és l'Únic. Estima el
Senyor, el teu Déu, amb tot el cor, amb
tota l'ànima, amb totes les forces».

Aquesta frase resumeix la idea prin-
cipal del llibre cinquè de Moisès: la de-
dicació total al Déu únic. Cap altre lli-
bre de l'Antic Testament no parla amb

aquesta profunditat sobre l'amor de Déu
ni convida amb aquesta insistència a
gaudir dels seus dons³¹. Aquesta és la
Llei de Déu. No són, fonamentalment,
unes prescripcions cúlriques, sinó una
resposta al seu amor generós i gratuït.
De la mateixa manera, el Decàleg
només es presenta des de l'àmbit de
l'*ethos* i no del *ius*³². No és una legis-
lació, sinó una manera d'estar en la vi-
da, una forma de relació amb Déu i amb
els germans.

– *Segon grau d'amor: viure el
Principi i Fonament.* Més amunt ja hem
fet referència a aquest pòrtic que Ignasi
posa als EE. Quan afirma:

L'home és criat per a lloar, fer reve-
rència i servir Déu nostre Senyor, i
mitjançant això salvar la seva ànima;
totes les coses sobre la faç de la ter-
ra han estat creades per a l'home per-
què l'ajudin en la consecució del fi
per al qual ha estat creat.

Ignasi, en el qual batega amb tota la
força l'experiència que va viure al
Cardener, vol recordar a la persona
aquesta obertura d'ulls. I no solament
una obertura física. La pregunta que
queda, després d'haver estat meditant i
considerant les «afeccions desordena-
des i pecats» durant la Primera Setmana,
és si Déu realment té un paper central
en la meua vida.

– *Tercer grau d'amor: identificació
amb Jesús i el Regne.* Jesús és el camí
al Pare, i aquest ens mostra el seu amor.
Déu és la saviesa de l'amor (*intellectus
amoris*), en paraules de González Faus.
Tota la Segona Setmana d'Exercicis i,
en general, tota la nostra experiència
cristiana és un aturar-se cara a cara amb

l'Evangeli, amb Jesús que camina i es desplaça de poble en poble en constant relació amb la gent, necessitat d'espais de silenci i propar als més pobres.

2.3. Pujar a la carreta

Amb aquests tres graus d'amor, l'home recupera la seva llibertat de fill i de germà. Humilitat, en paraules de Rafael Argullol, és «vèncer i oblidar sincerament que has vençut», perquè ja no sóc jo mateix sinó en relació amb l'Altre, amb Aquell que ha estimat primer. Aquí recobra el sentit de llibertat de la frase agustiniana: «Estima i fes el que vulguis», perquè en l'amor està l'elecció lliure amb Algú i per Algú. Florencio Segura suggereix que ja no n'hi ha prou amb una primera manera d'escollir, la dels sensats, la dels políticament correctes. Ni tampoc amb una segona manera: la dels bons però amb limitacions. La tercera que plenifica el cor de l'home i remou les entranyes del nostre Déu és la de donar-se als altres sempre, sense passar factura, essent abanderats de l'amor.

Igual que *El Cavaller de la Carreta*, en moltíssimes ocasions la raó molestarà el nostre cor i pensament amb múltiples objeccions per aquesta ma-

nera tan «estranya» de relacionar-nos amb el nostre món. Però el cor insta a pujar a la carreta —que per a molts és símbol de bogeria i insensatesa— del nostre món necessitat d'alè i vida.

No som al matí de la creació del món. Hem heretat un món injust: un món a l'inrevés. Hi vivim, no ens agrada, i sabem que és inviable. Des del sentit que hem trobat, hem de resistir la lògica de l'inevitable i actuar amb fe que un altre món és possible. El que proposem és un miracle... però és humanament possible³³.

Tant la carreta com el seguiment de Jesús són una «bogeria». Per una part, la bogeria de la Carreta, com diria Gauvain, i per l'altra, la bogeria de la Creu per a sant Pau. La bogeria radica en el seu doble rostre paradoxal, perquè alhora que és el «més baix» (vergonya, infàmia), és també «el més elevat»³⁴. És allò que en altres paraules s'expressa a Filipencs 2, i que en el cas de Crist és pur acte d'amor, amb el qual el cristià és cridat a identificar-se. Així ho va veure un monjo de Montserrat que, en conèixer Ignasi de Loiola, el definí simplement com a «boig per nostre Senyor Jesucrist». Una bogeria d'amor i de servei (cf. FN, III, 205).

I el vailet, que els veié passar, no pensà pas a demanar a qui hom servia amb el graal, perquè tostemps conservava al seu cor les paraules de l'assenyat prohom. Jo temo que això li portarà damnatge, perquè he sentit repetir que tant hom pot callar massa com parlar massa. Sigui per bé o sigui per mal –jo no ho sé–, ell no preguntarà res.

I mentrestant el graal tornà a passar davant d'ells; i el vailet no demanà a qui hom servia amb el graal. [...] Però es calla més del que cal. Però es diu i pensa que ja ho preguntarà a un patge de la cort abans d'anar-se'n³⁵.

Chrétien de Troyes, *El Conte del Graal*

Qualsevol forma de preparar i disposar l'ànima per a treure de si totes les afeccions desordenades i, un cop tretes, buscar i trobar la voluntat divina en la disposició de la pròpia vida per a la salut de l'ànima, es diuen exercicis espirituals (*EE* 1).

Encara més, havia anat sempre creixent en devoció, és a dir, en facilitat de trobar Déu i ara més que mai en tota la seva vida. I sempre i a tota hora que volia trobar Déu, el trobava (*Autobiografia*, 99).

3. CERCAR: «EL CONTE DEL GRAAL»

Perceval veu passar bocabadat el seguici del graal i la llança. Allò és sorprenent i meravellós, però en lloc de preguntar i obtenir resposta, Perceval es decideix pel silenci, com si fes cas de Wittgenstein que en el seu *Tractatus logico-philosophicus* conclou amb la cèlebre frase «sobre allò de què no es pot parlar cal guardar silenci». Davant d'aquest esdeveniment espectacular, davant del seguici del graal i de la llança, només hi ha un silenci que parla. Aquest silenci expressa la necessitat d'una recerca contínua, ja que serà més important preguntar-se que trobar la resposta. És la dinàmica del ser-al-món de M. Heidegger, aquesta és la condició fonamental de l'existència (*ec-sistere*, fora de si). En el camí de la vida hi ha una doble obertura. En primer lloc, un horitzó il·limitat respecte a si mateix i en segon lloc, un coneixement de la relació intersubjectiva.

3.1. Un silenci que porta cua

Des del silenci del Castell del Graal, la recerca serà el que configurarà Perceval per a la resta de la seva vida. Sens dubte, en l'imaginari d'Ignasi de Loiola la recerca va ser un dels temes clau i pilar en el procés humanoespiritual dels Exercicis. Ell mateix va experimentar aquella recerca, com a Pelegrí en constant recerca espiritual³⁶. Tot un místic en la seva intensa «*unio mystica* en què l'ànima es converteix en el seu escenari, i la trajectòria de l'ànima a través de la multiplicitat abismal de les coses, en el seu camí cap a la realitat divina», en paraules de Gershom Scholem. Així,

Ignasi no tan sols es manifesta com a *homo sapiens* per la seva condició humana, sinó que el títol adquirit serà el d'*homo quaerens sapientiam*, ja que cerca i discerneix, ja que des de la seva profunda experiència de Déu, reconeix i rellegeix «els signes dels temps» per trobar què és el que Déu vol d'ell.

3.2. La recerca interior

La recerca interior d'Ignasi des de la canonada a Pamplona fins a la seva mort quedarà plasmada en l'itinerari dels Exercicis Espirituals. Un recorregut que és recerca. No obstant això, una pro-

posta de recerca que no és lineal sinó més aviat en espiral, en què el punt neuràlgic de l'experiència de recerca és el Principi i Fonament [EE 23] i l'ésser humà s'autotranscendeix per a reconèixer la relació creatura-Creador. La resta de cercles són una constant recerca:

– Recerca del desordre interior i del mal que impossibilita crear relacions fraternals i filials (Primera Setmana) i trobant, almenys en desig, la misericòrdia del Déu que dona vida i la dona a desdir.

– Recerca del servei sota la Bandera de Crist. Recerca de les formes, les paraules, els gestos de Jesús al llarg dels misteris descrits en l'Evangeli (Segona Setmana). Així, aquell que cerca amb assossec pot anar rebent aquest coneixement intern del Senyor que al llarg d'aquest tram del camí es demana repetidament.

– Recerca d'un apassionament en el seguiment de Jesús (Tercera Setmana). Una recerca que comporta la creu, la incomprensió i el patiment. És una de les experiències fonamentals d'aquell que es troba en recerca, ja que acaba podent reconèixer, com va fer el centurió romà, que el Messies, el Fill de Déu, és el

Servent de Jahvè, el mateix Jesús posat en creu.

– Recerca de la font de salvació i restitució (Quarta Setmana) en els efectes de la Resurrecció. Una recerca de la Irradiació que traspasa les marques dels claus de la creu.

Si el punt central era el Principi i Fonament, l'espiral queda oberta. Mai no pot estar tancada. Així és viure en recerca. La Contemplació per a aconseguir Amor [EE 230] és aquella obertura a l'infinit encarnat en les coses i les persones, una crida a descobrir la petjada de Déu en el quotidià de l'ésser humà, d'aquell que cerca i desitja trobar.

Perceval no va trobar mai el graal ni la persona que el duia per a poder fer aquella pregunta silenciada en el seu moment, com ens descriu el text. Ignasi de Loiola deixa també oberta aquella pregunta tant en l'itinerari d'Exercicis com en la seva pròpia vida. És el desig d'Infinitud. És el desig de no voler atrapar amb la nostra raó el misteri de la vida, el misteri de nosaltres mateixos i el misteri de Déu. Estar en recerca és preguntar-se, és estar obert a ser tocat per la més profunda de les gràcies: la gratitud de Déu.

Ignasi no deixa de ser el pelegrí, aquell caminant que sent la llum clarificadora, la intensitat d'estimar i d'entregar-se al proïsme, especialment als més desfavorits. De la mateixa manera, aquell caminant necessita el fil d'Ariadna per a sortir del laberint al qual la mateixa vida ens condueix.

Trobar-se a un mateix vivint una realitat que supera el mateix home, és una actitud ja present en el vell Homer en escriure el viatge de retorn d'Ulisses a la seva terra, en les «Coplas» de Jorge Manrique o en les belles paraules de Machado «caminante, no hay camino, se hace camino al andar». Aquell qui va ser bombardejat pel canó, va ser tocat per Déu en la incessant però no senzilla tasca de créixer i de cercar la voluntat de Déu. La formulació que en fa Ignasi són els Exercicis, un llegat per a tot cristià i per a la mateixa Església universal.

Estimar: entre un bucolisme desencarnat i una banalització plaent

Estimar mai no ha estat senzill. O bé s'ha elevat a un sentiment o emoció sublims, o bé s'ha reduït a l'humorisme i a la trivialització³⁷. En l'estimació tota la persona s'hi aboca. És una entrega apassionada i, per aquest motiu, succeeix que és també complicada. En estimar, sense caure en l'obsessió patològica, la persona es pre-ocupa en l'altre, en el proïsme. Hi ha un apassionament que crea vincles d'una unió comuna. Tres escenes de l'Evangelí aju-

den a entreveure aquest sentit profund i fèrtil de la paraula «estimar».

Maria i Elisabet (Lc 1,39-45)

Dues dones mogudes per amor. I un amor que transcendeix el vincle familiar. Un amor que neix de les entranyes, del més profund del nostre ésser, fruit de l'experiència de Déu. Maria, després del sí a la voluntat de Déu, es disposa a visitar la seva cosina. I en aquella trobada és on es fa visible l'alegria d'un apassionament.

No és una salutació qualsevol. És fèrtil i fecunda. El vell i el nou s'abraçen per a just després cantar el Magníficat, evocant aquell cant d'Anna, la mare de Samuel, que recull l'Antic Testament.

Estimar és recordar, és recrear des d'aquella experiència de Déu que no deixa impassibles els qui s'apropen amb senzillesa i humilitat. No és un amor de disseny, sofisticat o fet d'aparences.

Jesús al servei de l'amor (Jn 13,1-20)

El passatge comença amb un to ben solemne. «Ell els va estimar fins a l'extrem». Fonamentalisme? No. Tant de bo s'estimés fins a l'extrem! A l'extrem de l'amor no es pot caure en fonamentalismes ni radicalismes. És impossible conceptualment i pràcticament. Tot i això, en aquesta situació són importants dos elements que de vegades poden passar desapercebuts. Jesús es desprèn del mantell de l'autoritat, el Talid, per acollir la tovallola del servei humil propi de l'esclau en aquell temps.

Així és, estimar fins a l'extrem és desprendre's d'una autoritat reconeguda

per acollir una autoritat diferent. Estimar és desprendre's per acollir. Aquí radica l'extrem. El bon samarità es desprèn de les seves preocupacions i del seu camí per acollir aquell colpejat per la vida i per la injustícia. El bon pare es desprèn de les seves reprimendes per acollir el fill que torna a casa penedit.

Jesús i la set d'humanitat (Jn 19,28)

A la Creu, contemplant la ciutat, contemplant al peu de la creu la seva mare, Maria, i el deixeble estimat, en el darrer alè de vida, Jesús expressa que té set. En els braços de la Creu, Jesús estima, Jesús té set d'humanitzar, de reconciliar tota la humanitat desfeta per tantes realitats opressores de lluita i de mal que destrueixen. Estimar és reconciliar, és restituir, és ser font de salvació. Estimar és desitjar aquella set de Déu per a recrear espais i temps que parlin de fraternitat i reconciliació.

Observeu que estimar suposa creu. Disposats a desitjar estimar profundament? Almenys, que el desig de desitjar-ho no cessi, sinó que s'alimenti amb fermesa.

Elegir: entre un «tot s'hi val postmodern» i l'alienació de la societat

El Cavaller de la Carreta ha d'escollir entre dues opcions: pujar a la carreta i arriscar-se a allò que algú pugui dir o pensar, o bé seguir acomodat no fent cas al que veritablement el mou: l'amor per la reina Ginebra.

Ignasi de Loiola ha d'elegir, mentre passa la convalescència a la casa pairal,

entre allò que l'«omple» i allò que el deixa «buit».

El món actual es mou pel nou i el sofisticat, la impostura i la teatralitat. Tot val. En la societat que s'autoproclama i proclama les llibertats de drets i deures, d'expressió i d'igualtat, també és on batega amb força una alienació molt profunda i una manca de llibertat.

Si s'elegeix, s'han de descartar opcions. El lema publicitari que mou certes realitats és: provi-ho tot i després triï. És una fal·làcia. De fet, és la seducció del món del consum on el nou és el bell i la renovació ha de ser constant. La dita afirma: «renovar-se o morir», quan potser, seria millor dir: «renovar-se i morir» Perquè en l'efímer moviment del benestar, dels viatges, de les diversions, de les novetats, l'ésser humà es desconcerta. El buit es fa cada vegada més profund, tot i que en el seu interior s'autoenganyí afirmant que aquella és la seva llibertat.

Certament, elegir no està de moda. I és que, potser, tampoc no sabem elegir. Es coneixen moltes coses, però hi ha un buit de saviesa per a saber dir sí o no. Una saviesa de criteris de discerniment. I en el fet de saber dir sí o no, saber-ne reconèixer les conseqüències. En alguns casos és possible que siguin incomprendiments, fracassos, en d'altres, il·lusions i motivacions.

Exercir la llibertat no és admetre que tot val. Qui així ho ha cregut o ho ha entès ha acabat portant a gulags, holocaustos, totalitarismes, guerres mundials d'un bàndol i d'un altre que, en qualsevol dels casos, han destruït milers de vides.

Elegir no és fàcil. Però en la dificultat es troba una saviesa de pensament, una profunditat de vida.

Cercar: entre la seguretat de les realitats benestants i el buit d'un sense sentit

Tampoc no és fàcil estar en recerca. Ni tan sols consisteix a qüestionar-se contínuament el perquè de les coses. Estar en recerca és una actitud de fons. El món batega amb força. Estar en recerca és sortir del nostre ésser atomitzat per les ocupacions individuals per anar a una pre-ocupació per l'(A)ltre. L'única referència no és la pròpia imatge, sinó la icona de l'alteritat.

I aquí és on radica l'ésser profund de les coses, el fet de preguntar-se per què, com, qui. Hi haurà respostes? Potser sí o potser no. El fonamental és viure amb aquesta tasca.

I de què es tracta? D'una recerca espiritual, no pas espiritualista. Una recerca del desig de Déu present en la nostra humanitat. Una recerca inesgotable, sense problemes de sequedat. L'aigua ens la dóna ell, present en el pou de la vida. És difícil la tasca de cercar quan la nostra realitat és voler controlar i conèixer la finitud de la vida. És difícil la tasca de buscar quan la nostra realitat és viure un *carpe diem* entès com a despreocupació per un projecte de vida. És difícil la tasca de cercar quan un es troba satisfet de tot i, alhora, de res. Aleshores, per què cercar? Com crear la necessitat de recerca?

Perceval va tenir algú que el va instar a cercar el graal durant el que li que-

dava de vida. Ignasi de Loiola també va tenir les mediacions que van despertar els seus desigs: la vida dels sants i la vida de Jesús, el mateix camí de pelegrinatge, la seva estada a Montserrat, la nit fosca de la vetlla d'armes, la seva confessió general, els vaivens espirituals i físics a Manresa, les relacions humanes que va anar establint... fins al mateix fet de presentar-se al Papa i donar al grup format el nom de Companyia de Jesús.

Estar en recerca és reconèixer la glòria de les pròpies limitacions, com afirma sant Pau. La recerca del desig de Déu neix just quan la nostra autonomia no coincideix amb l'autosuficiència, sinó quan reconeixem que som «imatge i semblança», però no únics.

Per concloure, només voldria acabar amb un bell mite. Teseu, l'heroi grec, ha d'endinsar-se al Laberint per a trobar el Minotaure. Ell no sabrà que rere aquest moviment interior, Ariadna, la que més l'estima, amb l'ajuda d'un fil podrà guiar de nou l'estimat vers l'exterior. No deixa de ser una metàfora de la vida. Ignasi, igual que Lancelot, el Cavaller de la Carreta, opta per preferir «els camins tortuosos per a arribar a la veritat», en paraules de Nietzsche. Tots som cridats a endinsar-nos en la vida confiats que Déu és aquell fil d'Ariadna que ens interpel·la i ens ajuda a descenrar-nos, a «sortir del propi amor, voler i interès» per a estimar, elegir i cercar sempre. Tota una aventura, la més noble odissea i el més humil dels treballs.

1. R. M. RILKE, *Noves versions de Rilke*, Barcelona, Empúries, 1985.
2. Es podria parlar d'una interioritat existencial (*existential interiority*) ja que, com propugna Newman, «Al cor s'hi arriba normalment no a través de la raó, sinó a través de la imaginació».
3. V. CIRLOT, *Les cançons de l'amor de lluny*, Barcelona, Columna, 1996, pàg. 16.
4. Veu d'amor a AAVV., *Diccionario de Espiritualidad Ignaciana*, Bilbao, Mensajero-Sal Terrae, 2007, pàg. 152-153.
5. Vegeu el pròleg de Luis Alberto de Cuenca i Carlos García Gual a C. de TROYES, *El Caballero de la Carreta*, Madrid, Alianza, 1998, pàg. 8-9.
6. V. CIRLOT, *Figuras del destino. Mitos y símbolos de la Europa Medieval*, Barcelona, Siruela, 2005, pàg. 87.
7. C. de TROYES, *El conte del Graal*, Barcelona, Quaderns Crema, 2000, pàg. 27.
8. És molt suggeridor l'article de X. Leon DUFOUR sobre el nom en la tradició bíblica a *Vocabulario de teología bíblica*, Barcelona, Herder, 1966, pàg. 520-524.
9. X. MELLONI, *El Desig essencial*, Barcelona, Fragmenta, 2009, pàg. 139.
10. Nota 119 de Carlos Alvar a de TROYES, *El Cuento...*, pàg. 135.
11. «L'oració preparatòria és demanar gràcia a Déu Nostre Senyor perquè totes les meves intencions, accions i operacions siguin purament ordenades al servei i lloança de sa divina majestat» [EE 46].
12. MHSI, *Fontes narr.* I, pàg. 204.
13. K. RAHNER, *Curso fundamental sobre la fe*, Barcelona, Herder, 2003, pàg. 216.
14. Ef 1, 3-11.
15. «Quan els dies són llargs, pel maig, m'és agradable el dolç cant dels ocells de lluny, i quan em separo d'allí, em ve el record d'un amor de lluny. Vaig talment abatut i capcot de desig que ni el cant ni la flor d'albespí no em plauen més que l'hivern gelat» (CIRLOT, *Les cançons...*, pàg. 59).
16. IGNASI DE LOIOLA, *El pelegrí. Autobiografia de sant Ignasi de Loiola*, Barcelona, Claret, 1991, pàg. 46.
17. H. U. von BALTHASAR, *Sólo el amor es digno de fe*, Salamanca, Sígueme, 2004, pàg. 103.
18. Els ideals cavallerescos de l'Amadís són presents en l'imaginari d'Ignasi de Loiola, sens dubte. No és el tema central de la present reflexió. Molt interessant seria l'estudi específic d'aquesta obra cavalleresca amb tot el seu potencial i la figura d'Ignasi de Loiola. Estudis importants són, entre altres, J. PLAZAOLA (ed.), *Ignacio de Loyola y su tiempo*, Bilbao, Mensajero, 1992, pàg. 129-159. O bé la reflexió més clàssica de P. de LETURIA, *El gentilhomme ñiigo de Loyola en su patria y en su siglo*, Barcelona, Labor, 1949, pàg. 57-102.
19. R. G. MATEO, «El mundo caballeresco en la vida de Ignacio de Loyola. Revisión de la imagen militarista», dins *Ignacio de Loyola. Su espiritualidad y su mundo cultural*, Bilbao, Mensajero, 2002, pàg. 37.
20. T. de KEMPIS, *La imitació de Crist*, Llibre III, capítol 5, núm. 4.
21. R.M. RILKE, *Cartes a un jove poeta*, «Carta setena a Franz Xaver Kappus, 14 de maig de 1904», Barcelona, Columna Proa Jove, pàg. 46.
22. Els EE no són cap manual de com resar o meditar. Fa poc una persona em comentava la seva dificultat per a entendre els Exercicis. Jo li deia la típica frase, tan important, però: «Els Exercicis són per a realitzar-los, per viure'ls i no per a llegir-los, ja que de l'amor no se n'ha de parlar tant, sinó que s'ha de viure. Aquí és on resideix la nostra pròpia acceptació com a éssers capaços d'estimar, l'acceptació de l'altre com a ésser igual però diferent i l'acceptació del Misteri anomenat Déu, un Déu-amb-nosaltres.

23. G. CUCCI, «Il perdono secondo Paul Ricoeur», *La Civiltà Cattolica*, 3.812 (2009), pàg. 145-153.
24. RILKE, *Sobre el amor*, pàg. 14.
25. C. de TROYES, *El Cavaller de la Carreta*, Alzira, Bromera, 1988, pàg. 22-24.
26. BENET XVI, *Deus caritas est, Dios es amor, Primera carta encíclica*, Madrid, San Pablo, 2006, pàg. 35.
27. Simon DELCLOUX, «Libertad para elegir», dins AA.VV., *Ejercicios Espirituales y mundo de hoy*, Bilbao, Mensajero-Sal Terrae, 1991, pàg.129.
28. Definició de “llibertat” donada por R. ARGULLOL, *Breviario de la aurora*, Barcelona, Acantilado, 2006, pàg. 73.
29. P. LEVI, *Si això és un home*, dins *Trilogia d'Auschwitz*, Barcelona, Edicions 62, 2005, pàg. 23.
30. No fa gaire algú em va il·luminar la distinció entre identificació i imitació. Ignasi de Loiola les viuria totes dues. En primer lloc, aquella imitació de Crist llegida en les *Vitae Christi* d'on li ve el seu interès per peregrinar a Jerusalem i la seva obcecació a quedar-s'hi. En segon lloc, la identificació serà fruit del discerniment i de l'aportació dels dons de la persona en la construcció del Regne de Déu.
31. W. H. SCHMIDT, *Introducción al Antiguo Testamento*, Salamanca, Sígueme, 1999, pàg. 154.
32. Per ‘ethos’, concepte grec, s'entén el comportament, l'hàbit. En canvi, ‘ius’ és el terme llatí per a expressar la norma o la llei.
33. J. A. GUERRERO - D. IZUZQUIZA, *Vidas que sobran. Los excluidos de un mundo en quiebra*, Santander, Sal Terrae, 2003, pàg. 200.
34. V. CIRLOT, *Figuras del destino. Mitos y símbolos de la Europa Medieval*, Barcelona, Siruela, 2005, pàg. 88.
35. TROYES, *El conte...*, pàg. 78-79.
36. Em remeto a la nota de l'Autobiografia, 99, publicada per l'editorial Claret en la qual expressa la definició nominal d'Ignasi com a pelegrí en la «sublim naturalitat» de la seva unió amb Déu i la devoció constant a «trobar Déu en totes les coses».
37. És de Woody Allen la cèlebre frase: «El sexe sense amor és una experiència buida, però como a experiència buida és una de les millors».